

ФОРМИ ВІДЧУЖЕННЯ В СФЕРІ НАУКОВОЇ ПРАЦІ ТА НАПРЯМИ ЇХ ПОДОЛАННЯ В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЦІ

У статті розкривається економічна характеристика категорії відчуження в контексті дослідження форм, які набуває наукова праця в сучасній економіці. Проаналізована економічна форма відчуження продукту наукової праці та її інституціональні втілення. Досліджені специфічні для трансформаційної економіки України форми відчуження в сфері наукової праці.

Ключові слова: наукова праця, продукт наукової праці (наукова інформація), форма відчуження.

Постановка проблеми. Питання про відчуження вперше постало в європейській філософії як вічна, позаісторична й доволі уможлядна проблема людського духу. Однак в процесі розвитку капіталістичної економіки вона набула економічної і конкретно-історичної визначеності і знайшла втілення в відносинах праці і капіталу, коли людина (робітник) остаточно втрачає можливість вільно розпоряджатися результатами своєї діяльності. В умовах капіталістичного способу виробництва, результати праці людини постають як чужа, ворожа до неї сила, від якої, однак, цілком залежить її подальша доля і навіть виживання.

Аналіз останніх публікацій. Концепція відчуження людини в капіталістичному суспільстві була розвинута К. Марксом у «Економічно-філософських рукописах 1844 року» і, спираючись на роботи І. Фіхте, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, М. Гесса, мала власну яскраву специфіку. До такої постановки проблеми у 1970-ті – 1980-ті роки зверталися радянські філософи Е.В. Ільєнков й І.С. Нарський, американський дослідник Б. Олдмен та ін. В

економічних публікаціях останніх років поняття «відчуження» зі значною мірою обґрунтованості розглядають як антонімічне до категорії «соціалізація» [7].

Виділення невирішених частин проблеми. У сьогоденних умовах у контексті становлення нової спільноти, яку характеризують як постіндустріальне суспільство, економіку знань і т.п., варто визначити, чи зберегла проблема відчуження свою гостроту. У сучасній економіці все більшого значення набуває діяльність у сфері духовного виробництва, з-поміж якої найбільший інтерес представляє наукова праця, адже саме вона є основою безупинного процесу розвитку продуктивних сил суспільства. Таким чином, наукова діяльність виявляється тою чи іншою мірою підпорядкованою основному капіталістичному відношенню, отже, так чи інакше їй доводиться стикатися з проблемою відчуження.

Метою даного дослідження є аналіз форм відчуження в сфері наукової праці, яка за своєю природою виступає як усезагальна праця, та можливості їх нівелювання в сучасній економіці шляхом розвитку відповідних, передусім формальних, інституціональних форм.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, слід дати характеристику об'єктові дослідження – науковій праці. Під нею ми розуміємо один з видів творчої діяльності людини, а саме – всезагальної праці в сфері фундаментальної і прикладної науки, дослідно- і проектно-конструкторських робіт, яка здійснюється в рамках духовного виробництва та в умовах усезагальної кооперації.

Результати наукової праці в сфері фундаментальних і ряду прикладних досліджень можна визначити як *чисте суспільне благо*. Їх ринкова ціна є ірраціональною формою, оскільки з одного боку, не регулюється вартісним механізмом (оскільки кожен новий результат наукової праці є унікальним або ж, принаймні, відмінним від попереднього, отже, формування суспільно необхідних витрат праці не відбувається), з іншого – капітал не зацікавлений в фінансуванні фундаментальної науки в принципі, оскільки її досягнення не

дають безпосереднього комерційного ефекту. По мірі руху через сферу техніки до комерціалізації, продукт наукової праці набуває рис *змішано-суспільного блага*: його виробництво частково фінансується комерційним сектором, а результати на певний час присвоюються в приватному порядку через інструменти інтелектуальної та промислової власності. Однак ціна інвестиційного попиту на наукову інформацію визначається очікуваним доходом від її комерціалізації, який, по перше, досить важко достовірно спрогнозувати, по друге, він суттєво дисконтується високим рівнем ризику. Тож ціна на продукти наукової праці далеко не завжди покриває витрати на її виробництво, і, тим більше, забезпечує достатній рівень інвестицій в її подальший розвиток. Усе зазначене вище створює передумови до існування певних форм відчуження також і в галузі наукової праці.

Отже, категорії «відчуження» і «товарний фетишизм» фіксують явища одного порядку і впливають із опосередкування і упредметнення суспільних відносин, що здійснюється за допомогою форм, які приховують і одночасно модифікують сутність цих відносин. При цьому товарний фетишизм характеризує переважно сферу економічних відносин, у той час як відчуження, будучи більш широким поняттям, охоплює найрізноманітніші сфери духовного виробництва. Саме тому дослідження наукової праці передбачає більш глибокий аналіз цієї категорії.

У найбільш загальному плані під відчуженням можна розуміти «особливий вид соціального діалектичного протиріччя, що розвивається через зворотний, але неодмінно негативний вплив продукту на зв'язки і відносини, що породжують його - вплив гнітючий, деформуючий і руйнівний» [6, с. 9]. Будучи в цілому правомірною, наведена дефініція потребує деяких уточнень. В якості позначення терміну «відчуження» в працях К. Маркса використовується безліч синонімів: *Entfremdung*, *Verfremdung*, *Entfremdetsein*, *Entäusserung*, *Veräusserung*. При цьому особливо важливо зазначити відмінність між термінами *Entfremdung* і *Entäusserung*.

Entäusserung (екстеріорізація, «озовнішніння») «є неминущою і необхідною формою людської діяльності» [2, с. 144], яка відображає суспільний характер праці людини. Проблема відносин суб'єкта і зовнішнього світу (що розумілася ще виключно споглядально) розвивалася в класичній філософії починаючи з Декарта. Така форма відчуження, пов'язана з необхідністю устремління продукту праці назовні, його відчуження від безпосереднього виробника, виникла одночасно з початком свідомої трудової діяльності людини. Ця форма діяльності сама по собі не є руйнівною; навпаки, вона виступає в якості рушійної сили суспільного прогресу і розвитку духовного потенціалу людини. Індивід не може бути впевнений, що результат його праці буде визнаний суспільством, і особливо це відноситься до наукової праці. Продукт наукової праці, стаючи надбанням духовного виробництва, об'єктивується, опредметнюється, починає протистояти його творцеві як певна незалежна від нього сила. Процес примноження наукових знань не проходить лінійно, а здійснюється методом проб і помилок. Вчений або дослідницька група, адресуючи свої науковий гіпотези «назовні», представляючи їх науковому співтовариству, повинні бути готові витримати критику, під тиском якої ці гіпотези повинні бути модифіковані, а, можливо, і зовсім спростовані. Отже, таке відчуження є іманентним для всіх видів суспільної праці та знімається в кожному акті визнання продуктів праці людини.

Зовсім іншою є специфіка *Entfremdung* (найбільш точно характеризує власне феномен відчуження), безпосередньо пов'язаного з формуванням сукупного робітника в рамках капіталістичної кооперації, коли праця окремих робочих виступає як частина спільної праці. Подібна діяльність виявляється в першу чергу не відношенням працівників між собою, а відношенням кожного з них до капіталу. Ця особливість була помічена багатьма дослідниками, наприклад, Г. Маркузе «чим більше спеціалізується поділ праці, тим більше відчуженим він стає» [5, с. 45]. Такого роду відчуження праці безпосередньо впливає з її суспільного розподілу. Саме

тому, всупереч точці зору багатьох радянських теоретиків, воно є об'єктивним, отже, не могло бути подолане за допомогою насильницького формального усупільнення засобів виробництва. Е.В. Ільєнков звертав увагу, що *Entfremdung* нікуди не зникало і в соціалістичному суспільстві: «Якщо всередині виробництва індивід раніше залишається ще «деталлю часткової машини», тобто професійно обмеженим частковим працівником, то суспільна власність залишається для нього суспільною лише формально, і ніяке моральне вдосконалення цього індивіда не перетворює його в дійсного «власника» усупільненої культури» [2, с. 150].

Зняття такого роду відчуження може здійснитися завдяки розвитку науки, техніки та освіти. Досягнення фундаментальної та прикладної науки сприяють виникненню нових технологій, знижують потребу в робочій силі, зайнятій безпосередньо в матеріальному виробництві. Працівники, які при цьому вивільняються, можуть, однак, перетікати в сферу послуг, де їх праця часто виявляється не менш рутинною. У той же час розвиток системи освіти може створювати сприятливі умови для розширення сфери всезагальної праці: збільшення числа представників творчих видів діяльності, зростання суспільної потреби в продуктах духовного виробництва, формування гармонійної, всебічно розвинутої особистості.

Не можна забувати, що межі сумісної праці чітко лімітуються рівнем розвитку засобів виробництва, а на більш фундаментальному рівні – глибиною пізнання закономірностей природи, з якою взаємодіє і яку змінює людина в процесі праці. Розширення цих меж можливе лише завдяки відкриттям і винаходам, які генеруються всезагальною науковою працею.

Слідуючи логіці, представленій К. Марксом в «Економічно-філософських рукописах 1844 року», можна виділити основні моменти відчуження, властиві праці у сфері науки. По-перше, відчуження людини «в самому акті виробництва, в самій виробничій діяльності» [4, с. 90], яке переважно характеризує виконання частковим робочим рутинних, одноманітних дій, внаслідок чого людина «не розвиває вільно свою фізичну і

духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує свої духовні сили» [4, с. 90]. Цей момент відчуження притаманний всезагальній праці набагато меншою мірою. Хоча сучасний вчений в основному здійснює свою діяльність спільно з колегами, його праця була б неможливою без правильного розуміння спільної мети та очікуваних результатів, а також відчуття своєї причетності до них. Крім того, на тлі спеціалізації, що невинно поглиблюється, сучасна наука демонструє і протилежну тенденцію, яка полягає в інтеграції різних наукових дисциплін, стиранні кордонів між колись відокремленими науковими галузями. У цих умовах науковець ніяк не може бути «частковим»: навпаки, він повинен володіти універсальними знаннями, які виходять далеко за межі його спеціалізації. Таким чином, поділ праці в рамках власне наукової діяльності не є джерелом відчуження. Водночас праця, пов'язана зі створенням технічної бази для обслуговування наукових досліджень, передбачає досить чіткий поділ трудових функцій працівників і, подібно іншим видам суспільної праці, цілком може містити в собі діяльне відчуження.

По-друге, важливим моментом відчуження є «ставлення робочого до продукту праці, як до предмету чужого та такого, що над ним володарює» [4, с. 91], викликане неможливістю безпосереднього виробника розпоряджатися продуктами своєї праці. На думку В.Л. Іноземцева, працівники інтелектуальної праці «не сприймають вилучення деякої частини виробленого ними продукту як фактор, що кардинально впливає на їхнє світовідчуття та дії» [3, с. 160]. Однак умови контрактів, пов'язаних з продажем продуктів інтелектуальної праці, найчастіше передбачають передачу прав власності на об'єкт договору іншим особам (на певний час чи безтерміново). Якщо науково-дослідна діяльність проводилася в рамках фірми, значна частина її результатів привласнюється приватним капіталом; якщо ж вчений (учені) зайнятий в державній установі, усі результати його праці можуть автоматично ставати державною власністю (що далеко не завжди тотожне власності суспільній). Дану особливість буде детальніше

охарактеризовано нижче. Це означає, що вчений, який продав свій винахід (або створив його на базі потужностей приватної компанії / державної установи) більш не вправі розпоряджатися ним на свій розсуд, наприклад, опублікувати отримані результати у вільному доступі в мережі Інтернет.

При цьому дослідник може керуватися внутрішньою, відмінною від економічної, мотивацією щодо результатів своєї праці. М. Хардт і А. Негрі дотримуються дещо іншої у порівнянні з В.Л. Іноземцевим точки зору: «Мікробіологи, генетики і вчені, які працюють в суміжних з ними сферах, згодні в тому, що винаходи і поступ у науковому пізнанні залежать від відкритості співпраці, а також свободи обміну думками, технічними прийомами і даними. В цілому, вчених мало надихає на нові відкриття те потенційне багатство, яке обіцяють патенти, хоча корпорації та університети, в яких трудяться вчені, керуються, звичайно, саме цим» [8, с. 230].

Цілковито інший погляд на економічну поведінку вченого пропонує фундатор нового інституційно-економічного напрямку «економіки науки» Дж. Р. Уайбл, який характеризує наукову діяльність як «раціональний вибір між конкуруючими сукупностями фактів і теорій» [9, с. 84]. Причому критика чи сприйняття «абстрактним» вченим певних теоретичних схем здійснюється шляхом співставлення «вигод» і «витрат» і максимізації власного добробуту. Більш того, на думку Уайбла, учений як «економічний суб'єкт» схильний до опортуністичної поведінки, підроблення результатів, вибору теоретичних конструкцій за принципом найбільшої вигоди, а не за критерієм наукової раціональності. Отже, перше розуміння суті наукової праці демонструє її сутнісну форму, у той же час як друге – форму відчуження. Слід визнати існування в дійсності обох цих форм здійснення наукової праці, однак саме з першою з них передусім пов'язаний науково-технічний прогрес і суспільний поступ.

З іншого боку, неможливість реалізувати вироблений продукт на ринку може загрожувати втратою засобів до життя, що перетворює працю вченого в вимушену і відчужену діяльність. Така ситуація може підштовхувати

дослідника до вибору економічної моделі поведінки, охарактеризованої Уайблом. Але в нашому випадку таке відчуження також має свої межі: наукова праця як засіб задоволення лише інших потреб, відмінних від самої потреби в такій праці, рідко може досягти по-справжньому цінних результатів. На рис. 1 узагальнені основні характеристики форм відчуження у галузі наукової праці.

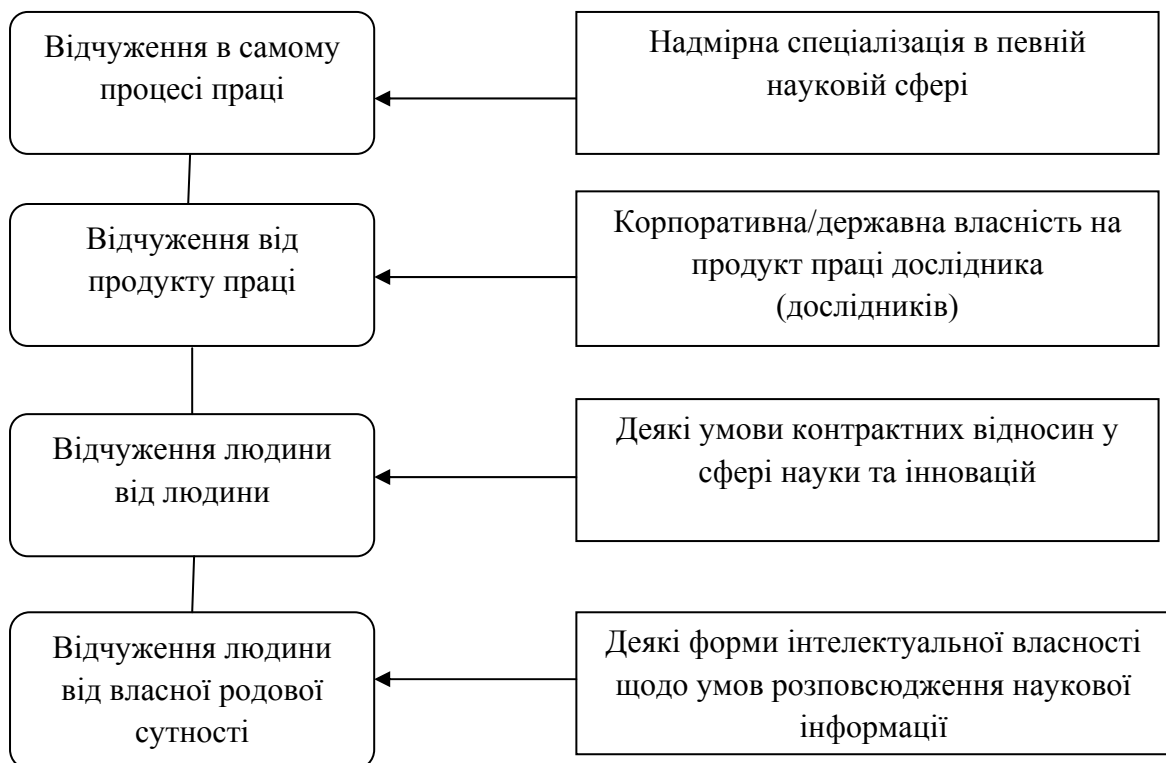

Рис. 1. Форми відчуження в сфері наукової праці на сучасному етапі розвитку економіки

Останній пункт рис. 1 пов'язаний з існуванням специфічного режиму інтелектуальної власності на результати наукової праці (зокрема, викладені в монографіях, або, наприклад, утілені в комп'ютерних програмах, комерційний життєвий цикл яких складає в середньому декілька років), який фіксує виключне право на них за життя і протягом 70 років після смерті автора. Це досить суттєво обмежує загальний доступ людства до наукової інформації, тобто певною мірою сприяє відчуженню людини від своєї родової сутності, від накопиченого суспільством духовного багатства. Однак

не можна не брати до уваги, що законодавчо можливо закріпити право власності на *текст*, в якому викладене наукове відкриття, але не на саме *відкриття*, інформація про яке по мірі розповсюдження в системі духовного виробництва стає спільним і безкоштовним благом, уподібнюючись при цьому силам природи. У той же час тривалість патенту, як правило, складає 20-25 років, що також не завжди враховує специфіку та потреби конкретних галузей науки і техніки.

У сучасній Україні проблеми відчуження в сфері наукової праці мають національну специфіку. З одного боку, слабкість інститутів захисту інтелектуальної власності не перешкоджає, як в розвинених ринкових економіках, реалізації наукового знання як суспільного блага. З іншого ж боку, цей самий чинник створює бар'єри для комерціалізації результатів наукових досліджень, що в умовах ринку рівнозначно втіленню результатів наукової праці в системі суспільного виробництва та відтворення.

Зарплата в сфері НДДКР в Україні є вкрай низькою (за даними Держкомстату, в січні-квітні 2014 р. вона перевищувала середню зарплату за всіма галузями лише на 17,3% і складала 3873 грн.), що певною мірою призводить до домінування формальних елементів наукової діяльності над змістовними, або ж спричиняє еміграцію цінних наукових кадрів. Це детермінує ще одну специфічну лінію відчуження в сфері всезагальної праці, характерну для нашої країни.

Еволюція правових інститутів на сучасному етапі в деяких аспектах ураховує необхідність подолання юридично закріплених норм стосовно відчуження продукту наукової праці від її безпосередніх виробників. Так, у США 12 грудня 1980 р. був прийнятий закон Бея-Доула, згідно з яким «університети, комерційні фірми та підприємства малого бізнесу, а також некомерційні структури, стають власниками відкриттів і винаходів, реалізованих при виконанні федеральних грантів» [1, с. 17]. Подібні реформи з деяким запізненням були проведені й в Японії на початку 2000-х, і в обох

цих країнах вони сприяли суттєвій активізації науково-інноваційного процесу [1, с. 19].

У кінцевому підсумку ця норма була внесена і до частини 1 статті 11 Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», згідно якої: «Майнові права на технологію та/або її складові, що створені у процесі виконання науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, які фінансуються за рахунок бюджетних коштів, належать установам, організаціям та підприємствам - виконавцям цих робіт» [10]. Однак частина 2 цієї ж статті встановлює певні виключення, коли «майнові права ... передаються установами, організаціями та підприємствами - виконавцями органам державної влади... » [10]. Такі виключення видаються доцільними тільки в випадку з державною таємницею і мають бути по можливості зведеними до мінімуму.

Висновки. В контексті розвинутої ринкової економіки проблема відчуження залишається актуальною в тому числі для сфери наукової праці. Хоча для всезагальної праці, на відміну від сумісної (спільної), форми відчуження не є іманентними, в умовах загального розповсюдження товарно-грошових відносин вони виявляються систематично закріпленими в інституціональній структурі сучасної економіки. Реформування правових інститутів може дещо сприяти подоланню форм відчуження продукту наукової праці, перш за все в напрямку приведення у відповідність юридичної форми наукової інформації з її соціально-економічною сутністю як суспільного блага. Це дозволило б значною мірою сприяти вирішенню проблеми відчуження людини від накопиченого людством інтелектуального багатства.

В умовах інституціонального середовища України зазначена вище форма відчуження не набуває такого гострого характеру, як в країнах з розвинутою ринковою економікою. Однак у той же час законодавство України не сприяє успішній комерціалізації результатів науково-технічного прогресу. У зв'язку з цим, ефективним видається такий тип державного

регулювання, який звільняв би науково-дослідні установи від надмірного державного контролю і регламентації, одночасно страхуючи їх від подекуди згубного впливу стихії вільного ринку.

Використані джерела

1. Иванов Н.П. Социальный контекст инновационного развития / Н.П. Иванов // Мировая экономика и международные отношения, №5, 2013. – С. 17-30
2. Ильенков Э.В. Гегель и "отчуждение" / Э.В. Ильенков. Философия и культура – М.: «Политиздат», 1991. - С. 141-152
3. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы: Учеб. пособие / В. Л. Иноземцев. — М.: Логос, 2000. — 302 с.
4. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г. // К. Маркс, Ф.Энгельс. Сочинения, 2-е изд. – Т. 42. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – С. 41-174
5. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек / Г. Маркузе / Пер. с англ. А.А. Юдин. – М.: «АСТ», М., 2003
6. Нарский И. С. Отчуждение и труд: по страницам произведений К. Маркса. – М., 1983
7. Туманян В.Э. Социализация и экономическое отчуждение в постиндустриальном обществе / В.Э. Туманян // Бизнес Информ. – 2013. – №11. – С. 14–19
8. Хардт М. Множество: война и демократия в эпоху империи / М. Хардт, А. Негри / пер. с англ. под. ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Культурная революция, 2006. – 559 с.
9. Wible J.R. The Economics of Science. Methodology and epistemology as if economics really mattered / J.R. Wible. – NY: Routledge, 1998

10. Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/143-16>

Патлатой Александр Евгеньевич

ФОРМЫ ОТЧУЖДЕНИЯ В СФЕРЕ НАУЧНОГО ТРУДА И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

В статье раскрывается экономическая характеристика категории отчуждения в контексте исследования форм, которые приобретает научный труд в современной экономике. Проанализирована экономическая форма отчуждения продукта научного труда и ее институциональные воплощения. Исследованы специфические для трансформационной экономики Украины формы отчуждения в сфере научного труда.

Ключевые слова: научный труд, продукт научного труда (научная информация), форма отчуждения.

Patlatoy Oleksandr Ye.

ALIENATION FORMS IN THE SPHERE OF SCIENTIFIC WORK AND WAYS OF THEIR OVERCOMING IN MODERN ECONOMY

The article considers the economic characteristics of alienation within the framework of forms assumed by the scientific work in modern economy. The economic form of scientific product alienation and its institutional embodiment has been analyzed. The specific forms of scientific work alienation in transformational economy of Ukraine have been examined.

Key words: scientific work, product of scientific work (scientific information), alienation form.